

ՀԵՉԱԿ

ՅԱՅՏՆԻ ՄԱՏՆԻՉՆԵՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ՆՃԱՆԱԽՈՐ ՓԱՆՈՒՍՏ.

ԲԱՐԵՆՈՐԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՆԱԽԱԳԻԾ.

(Յօդուած չորրորդ)

Մեր նախորդ երեք յօդուածներով մենք աշխատեցինք ցոյց տալ այն պատճառները, որոնք առիթ եղան հայկական խնդրի զարգացման և դրին նրան եւրօպական դիպլոմատիայի առջև իբրև օրւայ հարց: Միևնոյն ժամանակ մենք ջանացինք բննել, առանց բացականչութիւնների և վերացական խօսքերի, երեք տէրութիւնների կողմից սուլթանին ներկայացված Հայաստանում անելիք բարենորոգումների հախազի զլսաւոր ու եական կէտերը: Այս մենք մեր կողմից ներայացրինք այն *minimum*, առնուազն, ծրագիրը, որի գործադրութիւնը հայերի ներկայ անմիջական ու անյետաձգելի պահանջն է և միևնոյն ժամանակ նրանց յետագայ զարգացման ու բազաբական-հասարակական կեանքի հանդեպ տեսնելու անհրաժեշտ պայմանը: Հիմա մենք առաջ կը բերենք մեր ընդհանուր եղբրակացութիւնը, որով և պարզորոշ կերպով ներկայացրած կը լինենք մեր խնդրի ներկայ վիճակը և մեր անելիքը յետագայում:

Հէնց իրանց առաջին ընթացքով երեք տէրութիւններն այնպիսի կերպով գրին հայկական խնդիրը, որ նրա բարի վախճանի վրայ յոյս դնել չէր կարելի: Կասկածով վերաբերվելով դէպի հայկական խօգժութիւնների ճշմարտութիւնը, որպէս և չուղենալով յարուցել հայկական խնդիրը, նրանք նախ չը տվին այդ դէպքերին այն լուրջ ու ծանր նշանակութիւնը, որին արժանի էին: Իրանց կողմած Յանձնախմբի իրաւունքներն ու ղորութիւնները նրանք տարօրինակ կերպով սահմանափակեցին թէ աշխարհագրական և թէ նրա ինքնուրոյնութեան տեսակէտից: Յանձնախմբին իրաւունք տրվեցաւ բննել միմիայն Սասունի գէպքերը և ոչ ընդհանուր Հայաստանի վիճակը և ապա նա չը ներկայացաւ իրբն մի յատուկ ու անկախ բննիչ մարմին, այլ մի կերպ ձուլվեցաւ թիւրքական «յանձնախմբի» հետ: Այդ քայլով եւրօպական դիպլոմատիան արդէն անգամալուծեց իր Յանձնախմբին: Բացի այդ, միշտ ղիջանելով Բ. Գոան բողոքներին և ցոյց տալով մի զարմանալի անվճռականութիւն իր ընթացքում և միևնոյն ժամանակ չափազանց ղզուշաւորութիւն գէպի սուլթանի իրաւունքներն ու գերիշխանութիւնը, եւրօպական դիպլոմատիան իր Յանձնախմբի գոր-

ծունէութիւնը ձգձիգեց: չը տվեց նրան հարկաւոր պայմաններն ու դիւրութիւնները շուտափոյթ կերպով յանգելու մի եղբակացութեան... Իսկապէս, այդ Յանձնախմբը մէկ անտեղի ու աւելորդ մարմին էր հէնց ըսկըղբից, որ ի վերջոյ պէտք է ոչ միայն անպէտք հանդիսանար, այլ և մինչև մի յայտնի աստիճան վասակար եղաւ, պատճառ դառնալով հայկական խնդրի լուծման աւելի ու աւելի յետաձգման, որ, վերջապէս, կարող է յանգել այն կէտին, որ կը բնացվէ: Հայաստանում ու թիւրքիստանում՝ գտնված իրանց հիւպատոսներից երեք տէրութիւններն էլ, մասնաւորապէս Մեծն Բրիտանիան, ունէին արդէն այնքան առատ տեղեկութիւններ, որով կատարելապէս ծանօթ էին հայերի ծանր վիճակի հետ թիւրքական երկրներում, որ կարող էին, առանց որ և է ձեական յանձնախմբի, հէնց առաջին բողբից ծանրանալ սուլթանի վրայ և պահանջել հայկական խնդրի շուտափոյթ լուծումը: Կրանք այդ չարին, նրանք այդ չուղեցին անել: Սուլթանի նկատմամբ նրանք ընկան արտաքին ձեականութիւնների ետեից, որով և միջոց տվին նրան ընդունելու մէկ ինքնուրոյն, անկախ գիրք երեք տէրութիւնների առջև հայկական խնդրի վերաբերութեամբ Այդպիսով նրանք սուլթանի ձեռքը տվին պատճառաբանութիւնների ու առարկութիւնների մի ղորաւոր ղէնք որով և Բ. Գոաւը կարողացաւ օգտվել ամենայն աջողութեամբ, գէթ մինչև օրս: Թիւրք կառավարութեան այդ հաստատ ու վճռական ընթացքը դէպի երեք տէրութիւնները մի ժամանակ եւրօպական մամուլին առիթ տվեց կասկածի, որ նա ունի մի գաղանի նեցուկ եւրօպական որ և է մեծ տէրութեան կողմից: Այդ կասկածը գրեթէ բացառապէս ընկնում էր Խուսսաստանի վրայ, չը նայած որ նա մէկն էր այն երեք տէրութիւններից, որոնք ներկայացրին սուլթանին բարենորոգումների հախազի: Այդ կասկածն աւելի ևս հաստատվում էր մանաւանդ նրանով, որ Խուսսաստանը, արգարև, ոչ միայն շահ չունի կիսանկախ, կամ նոյն իսկ բարենորոգված մի Հայաստան ունենալ իր կովկասեան հարաւային սահմաններում, այլ և նրա շահերին այս բողբիս աւելի համապատասխան է Հայաստանի վիճակի կատարեալ անփոփոխութիւնը և թիւրքական գերիշխանութեան տակ գտնվելը:

Միևս կողմից՝ երեք տէրութիւնները նոյնպէս խիստ ուշացրին իրանց հախազի ներկայացնելը: Այդ գեռ բաւական չէ. իրանց հախազիքը նրանք առաջարկեցին սուլ-

Թանին ոչ իբրև մի վճռական պահանջ, որ անուամ է Եւրոպայի թիւրքիային, յենկելով դաշնագրութիւններէ մի քանի յօդուածներէ վրայ, որպէս և առաջ բերելով հայկական սոսկալի իրականութիւնը, — ոչ այլ նրանք մատուցին այն իբրև մի խնդրագիր, որի կէտերը խժըժված էին մի շարք անտեղի բացատրութիւններով ու պատճառաբանութիւններով, թէ նրանք քաղված են թիւրքական այս-ինչ օրէնքից, այն-ինչ օրինական դրութիւնից և այլն: Այդ բոլորից յետոյ ներկայացված հախագիծն արդէն դառնում էր անլուրջ, անկարևոր, ասենք իսկական խօսքը՝ տղայական մի բան: Բարենորոգումների ծաւալը հասցրած այն աստիճան առնուադնի (minimum-ի) որ իր ծայրով դիպում էր անփոփոխութեան, պահանջներն առաջացրած այնպիսի երկնոտ ու սահմանափակ կերպով վերջսպէս, մէկ առանձին և բարձր նշանակութիւն տված լինելով սուլթանի իրաւունքներին ու գերիշխանութեան հայերի վրայ — այդ բոլորի շնորհով, ի վերջոյ, եւրոպական դիվլոմատիայի գիմումները պէտք է դառնային և դարձան մի սապօնէ գնդակ, որ պիտի անմիջապէս պատռվէր ու անհետանար թիւրքիայի թնթիւն գիմադրութիւնից և հանդիսանար մի դառն կատակ գէպի մեր դժոխային տանջանքները և մարդկային սուրբ պահանջները, գէպի մեր ահաւոր իրականութիւնը և ամենօրեայ անընդհատ սպառնալիք ու կորուստը, գէպի մեր լուսաւոր, ազատական ձգտումները և դրանց համար մեր առատօրէն թափած առք արիւնը:

Թ. Դ. Թ. Ե. Կ. Յ. Ո. Ի. Թ. Ի. Ի. Ն. Ն. Ե. Բ.

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹ ՄԱՏՆԻՉ ՄԱՐՏԻՉ ԹԻՒԹԻՒՆԹԻՔ ԺԱՆՐԱՊԵՏ ՎԻՐԱՊՈՐՈՒՄԸ.

Կ. Պոլս, 24 յունիս 1895.

Եւրէկ իրիկուն, կիրակի, 23 յունիս, Հնչակեան Կուսակցութեան կողմէ թեոքական մի գործողութիւն կատարուեցաւ հանրածանօթ մատնիչ Մկրտիչ Թիւթիւն-ճիւղի վրայ:

Ժամը Բ. Թ. 1-ին ատենները, Թիւթիւնճիւղի ընթերցան աւարտելէ յետոյ իր տանը մօտերը պոռոյս կը ներ ի կէտիկ Բաշա, երբ յանկարծ երեք անձանց ընկեր, ջահանկիրի զգեստ հագած և զլուխն արախջին զըրած, յարձակեցան իր վրայ և ընկողվէրի երկու հարուածներով կողէն ու աղբրէն խոր վէրքեր տուին: Մատնիչն ինկաւ գետին, ծանրապէս վիրաւորված:

Թէոքները պաղարիւնութեամբ անհետացան: Ոստիկան զինուոր մը, որ այն կողմերը կը գտնուէր՝ փոխանակ անոնց ետեւէն հետապնդելու՝ ամենայն քաղութեամբ... սուլած է: Չորս կողմէն ոստիկաններ կը փութան կը հասնին, բայց թէոքները չեն յաջողիր բռնել:

Թիւթիւնճիւղի վիճակը շատ ծանր է, բժիշկները իրենց յօյր կտրած են և կըսեն թէ հազիւ կարճ ժամանակուան կեանք ունի. յորդառատ արիւն կը հոսի բերնէն և կատաղի աղաղակներ կարձակէ գիշեր ցորեկ: Ժողովրդեան հրճուանքը մեծ է:

Ոստիկանութեան նախարարի օգնական Հիւսնի պէյը, մտնելէն տունը երթալով, միութարած է անոր

ընտան/բը, յայտարարելով թէ «հարագործները» ի մօտոյ պիտի ձերբակալուին շնորհիւ վեհ. սուլթանին»: ԿԱՑԻՆ.

Մարզում, 26 յունիս 1895.

Այս անգամ կուգանք նկարագրել ձեզ տէնօրական մի նշանաւոր գործողութիւն, որ տեղի ունեցաւ քաղաքիս մէջ: Յունիս 19 երկուշաբթի օրը վաղ առաւօտով ժամը Բ. Թ. ինն և կէսի միջոցներին հանրածանօթ դաւաճան Կարապետ Ոսկերիչեանը կատաղի կերպով ըսպանված գտնվեցաւ բողոքականաց ժողովարանի դրան առջև: Գործողութիւնը շատ վարպետ կերպով ի զուխ էր անված. յիշեալին աղօթածողովի երթալու պահուն, վերին աստիճանի ճարպիկ, յանդուգն ու քաջասիրտ տէնօրիսթներու կողմէ: Սպանութիւնը կատարված էր դաշոյնով եւ յարմիրը սոսկալի կերպով յօշոտված, գլուխը հօրիզօնաբար մինչև կէս ճեղքված ականջին մէջտեղէն սկսեալ, գաշոյնի հարուած մը սրտին միւս կողմ, հարուածով մը ալ կուշտը պատռված ու աղբրները բոլորովին դուրս թափված: Եւնիսը եկած էին արիւնը լըղելու և աղբրները քաշքըշելով կտրած էին, ամբողջ արիւնը վաղեղով՝ սալայատակը բաւականին տարածութեամբ ներկված էր, այնպէս որ մի քանի օր կառավարութիւնն անկարող լիւաւ արեան հետքը կատարելապէս ոչնչացնելու: Մարմինն այնպէս ոյլանդակված, անձանայելի էր դարձած, որ նոյն իսկ իրենց հայրը չէին կրցած մէկէն ի մէկ ճանշնալ իր աղբիկները: Միով բանիւ սպանութիւնը եւ իր եղանակը լիովին համապատասխան էին իրեն սպանվածի այն արիւնարբու լինելու աստիճան կատաղի ու սուր հակա-յեղափոխական գործունէութեամբ, որ ցոյց տուաւ յիշեալ դաւաճանը մօտ երկու տարւայ ընթացքի մէջ:

Այդ երկամեայ ժամանակամիջոցին Մարզումնցուն սրտին մէջ արագ կերպով կուտակվող զայրոյթի ու կատաղութեան փոթորիկն այնպիսի սոսկալի կերպով պայթեցաւ, որ անկարագրելի սարսափի մէջ ձգեց տեղական կառավարութիւնն ու իր աջակից վատհաբի հայ արբանեակները: Ժողովրդի ու կառավարութեան շրջաններու մէջ սքանչացման ու սարսափի առարկայ է դարձած այդ գործողութեան մէջ ի յայտ եկած անվեհերութիւնը, արիւնթիւնը, ճարպիկութիւնն ու յժը: Տեղւոյս հաղարապետն ըսած է, թէ ինքը շատ սպանութիւններ տեսած է. բայց ասոր նմանին կեանքին մէջ երբեք հանգիպած չէ: Եւ արդարեւ, սպանութեան այդ եղանակը կատարելապէս կարգարանայ, երբ ոչքի առջև ունենանք Ոսկերիչի երկամեայ աղգակօժ ն գործունէութեան մէկ համառօտ պատկերը: Քաղաքիս մէջ յեղափոխական շարժումների ծագման հէնց սկիզբէն Ոսկերիչը թշնամական դիրք էր սկսած բռնել գէպի յեղափոխականները, սակայն մի ժամանակ, սարսափի շրջանի միջոցին, ստիպված էր բացարձակ երեւան չը գալ և գաղտնի պահել իր գործունէութիւնը: Այդ ժամանակներն ալ ամեն պարագայի մէջ կաջակցէր կառավարութեան, սակայն ծածուկ կերպով, այնպէս որ ժամանակի մը համար իր կեղծաւոր ընթացքովը յաջողած էր թող փրչել յեղափոխականներու աչքին: Պէքիր-փաշային, որ այն ժամանակ քաղաքիս գայմապաւ էր, ալ թեւն էր ու գաղտնի խորհրդականը ամեն մէկ քայլին. անկասկած է որ Պէքիրն իր ունեցած յաջողութիւններուն գրեթէ բոլորը կը պարտի Ոսկերիչի եւ իր նմաններուն եւ ոչ թէ իր խելքին ու զէնքին: Այդ վատերը Ոսկերիչի գըլ-

խաւորութեամբ պատրաստեցին այն դաւադրութիւնը, որ առաջ բերաւ 93 սեպտ. 8. ի արիւնոտ օրը, երբ ի միջի այլոց ունեցանք մեծ ու անդարմանելի կորուստ մը յանձին Բ. Գաբարեանցի: Այդ թուականէն սկսեալ Ոսկերիչն այլեւս մի կողմ թողուց ծածուկ ընթացքը եւ սկսեց յայտնի առաջ տանիլ իր մատնութիւնները, իր այդ բացած ճամբուն մէջ մղեց նաեւ հայ հարուստներէն շատերը, որոնք ձեռք ձեռքի տված մատնանիշ ըրին կառավարութեան Մարդուանի բոլոր աչքի ընկնող երիտասարդները եւ պատճառ դարձան երկարժամանակեայ բանտարկութեան: Ինչպէս ըսինք, այդ վատ խումբին գլուխն էր Ոսկերիչը, որը թողած ամեն գործ, զբաղուած, կը հետախուզէր յեղափոխականի մը ամեն մէկ քայլը: 4-5 ամիս առաջ կառավարութեան թեւադրեց իր նախագահութեամբ յէմիյէթ գամիսիօնի (ապահովութեան յանձնաժողով) մը կազմել 33 անձերէ բաղկացեալ լուսաւորչական, կաթողիկ եւ բողոքական, որ պաշտօն ունէր հսկել քաղաքին անգործութեանը վրայ, արգիլելով երիտասարդներու յարաբերութիւնը եւ կասկածելի ընթացքի մէջ գտնուողները մատնացոյց ընելով կառավարութեան: Բնական է, որ այդ յանձնաժողովն այլ եւս գոյութիւն ունենալէ կը դադրի իր տիրահաշակ նախագահին սպանութեամբ: Մէկ խօսքով կառավարութիւնը զրկվեցաւ իր ամենամեծ կազմակերպչէն: Կրնանք ըսել, թէ Մագսուտ Սիմօն ինչ որ էր Պօլսոյ համար, Ոսկերիչն ալ նոյնն էր Մարդուանի համար. մէկը լուսաւորչականաց վարչապետ, միւսը բողոքական հայոց ազգապետ, երկուքն եւս գործունէութեան տեսակէտով իրարու կատարելապէս յար եւ նման: Ահա այդ պատճառաւ էր, որ կառավարութիւնը չափազանց կարեւորութիւն տուաւ գործին: Ամասիայի միւլթէսարը՝ Պէքիր-փաշան զրկվեցաւ Մարդուան փութոյ պնդութեամբ առաջ տանելու քննութիւնը: Պէքիրը Մարդուան գալուն պէս՝ սկսեց ձեռք առնել իրեն յատուկ բարբարոսական, աւազակային ընթացքը, անհիմն, անտեղի, մեծաբանակ խուղարկութիւններ, աջ ու ձախ բազմաթիւ ձերբակալութիւններ, որոնցմով լեցուած է Մարդուանի պոլսիկ բանտը: Բանտարկեալներու թիւը հարիւրն անցած է, որոնք իրարու վրայ սղմված են ամարային այս տաք եղանակին. նոր ձերբակալութիւններ օր ըստ օրէ տեղի կունենան, խուղարկութիւններ ցորեկուայ ամէն րոպէին, գիշերուայ ամէն մէկ ժամուն անպակաս են: Ատոր պատճառն ալ այն է, որ կառավարութիւնն իրեն գործին հեղինակ կը փնտռէ կեսարացի Միհրան անուն պանդուխտ երիտասարդ մը, որ այժմ անյայտ վիճակի մէջ է: Պէքիր-փաշան տեսնելով որ իր խուղարկութիւնները, խստութիւնները փարա մը չեն արժեք եւ ապարդիւն կանցնին, սկսեց կրկին բռնել աղաներու օձիքէն:

Յունիս 22 հինգշաբթի առաւօտ քաղաքին բոլոր քիչ թէ շատ ազդեցութեան տէր եղող անձերը հաւաքելով բացարձակ կերպով սպառնացած է, որ յետէ 24 ժամուան մէջ փախստականը յանձնէք՝ լաւ, եթէ չը յանձնէք Մարդուանը երկրորդ Մասուն մը կը դարձնեմ, եթէ նոյն իսկ կախաղանի դադապարտվելս ալ գիտնամ: Կը հրաւիրենք Պէքիրը գործադրել իր սպառնալիքը. մենք իրեն 24 ժամէն աւելի պոյսմանժամ կուտանք: Աղաները կարեւորութիւն չը տուին փաշային այս ըստանալիքին, որովհետեւ մինչ մէկ կողմէն սարսափի մէջ են, միւս կողմէն համոզվեցան, որ յեղափոխականները վերջապէս ուշ կամ կանուխ իրենց վրէժը կը լուծեն: Ուստի խոհեմութիւն չեն համարիր իրենց առաջնայ վատ

ընթացքը շարունակել: Պէքիր-փաշան վարժված լինելով հայերուն հետ ստրուկի պէս վարվելու, երբեք խտրութիւն չը դներ անոնց մէջ, թուրքահայատակ լինին, թէ օտարահայատակ, բանի մը օր առաջ ձերբակալեց ամերիկահայատակ հայ մը, Գրիգոր Առաքելեան, որ Գալիֆօնիա գաղթող Մարդուանցի մը է եւ երեք տարիէ իվեր Գօլէճ կը գտնուէ հայերէն սովորելու համար: Կոպիտ ոստիկանները հրմշտկելով նախատելով գլխարկին հայհոյելով բանտ են տարած՝ առանց ակնյ կախելու իր բողոքներուն: Թուրք կառավարութիւնն առաջին անգամը չէ, որ այսպէս հակառակ միջազգային դաշնադրութեանց՝ ոտնակոխ կընէ օտարահայատակներու իրաւունքները:

X.

Թէրմէ, 30 մայիս 1895.

Մայիս 6-ին հրացանի 3 պայթիւնով սպաննուեցաւ յայտնի մատնիչ Բաբա Զօղլին, Մինասեաններու իւրար հետ գժտելու պատճառ եղողը. Մինասի սպաննուելուն պատճառը, վերջին անգամ Զարչամպան 16-17 հոգիներու մատնիչը, որոնցմէ դեռ երկուքը բանտն են, մնացածներն արձակուեցան մեծամեծ վնասներով: Եթէ այս դաւաճանի սպանութիւնը քիչ մ'ալ ուշանար, սոսկալի խժգոնութիւններ առաջ պիտի դային սարքած մատնութիւններով:

Վերջապէս Զարչամպայի և չոջականերու երեսին աղտը, անպատուութիւնը և պատուհասը վերցաւ, մանաւանդ չնչ. Կուսակցութեան փափագը և հետամտութիւնն իրականացաւ, որուն կը հետեւէր երկար ժամանակէ ի վեր: Գործը կատարուած է ամենայն յաջողութեամբ, Կուսակցութեանս հրոսակների հինգ անգամներ պաշտօնը են զայն անտուէ մը անցած պահուն և սկիզբէն ուղիւ են ողջ բռնել և գաղտնիքներ առնել, այս պատճառով անցած ժամանակ կը հրամայեն, որ երբեք զէնքի չը դիմէ սպաննալով, որ հակառակ դէպքին կը կրակեն զինքը. սա մտիկ չունեւ, զէնքի դիմելու նախապայտով կը շարժի թէ չէ. մէկ, երկու, երեք հրացանները կարձակուին և ծուխի մէջէն կը տեսնեն Սողոմոնի հսկայ մարմինը, որ թաւալգոր կուգայ և անշնչացած կ'իյնայ. գնդակները կը ծակծակեն վատին սիրտը, որ շատ սրտեւ այրած և հարկաւոր օձախներ մարած էր: Ուրախութիւնն անսահման է: Կառավարութիւնը սարսափած և դուրսը կորսնցուցած աջ ու ձախ գլմեց և մի քանի անմեղներ կապկպելով բանտ նետեց, որոնք մեղքեւ օրս կը մնան:

Զ. Դ. Ա. Բ.

Սամսոն, 22 յունիս 1895.

Կախորդ թղթակցութեամբ դրած էինք տեղւոյս բանտարկեալներու փախուստի փորձը, 7 անձերու յաջողութիւնը, Յովսէփի և Կարապետի հետ պատահած տխուր դէպքը. այս անգամ ալ պիտի նկարագրենք մի վերին աստիճանի հետաքրքրական եւ յաջող փախուստ, որու նմանը շատ քիչ պատահած է մինչեւ ցարդ:

Հայտնի է թէ Յովսէփը թուէս 5-6 ամիս առաջ բանտի բաղնիքի առաստաղը մեծ ճարպիկութեամբ ծակած էր, իրեն հետ խոյս տուած էր նաեւ Յակոբ Ուռումընը. յայտնի Մինասեան Յովսէփէն այդ ժամանակ չէր կարողացեր փախչիլ ծակի նեղ ըլլալուն պատճառով: Եւր Յովսէփը ձերբակալուելով նորէն քանի կը բերուէ չի Լքանիւ, գիշեր ու ցորեկ փախստեան ծրագրներու:

վրայ կը մտածէ: Կնքը զարմանալի բնութեան տէր անձնաւորութիւն է, երբէք յուսահատիլ չը դիտէ. էթէ նըպատակ դրաւ մի բան անելու, անպատճառ կանէ, ինքը երկաթի կամբով օժտված, յանդուգն եւ վտանգներն արհամարող մի երիտասարդ է: Իր առաջին փորձէն չի յուսահատելով՝ կը ձեռնարկէ մէկ երկրորդ փորձի. առանց մտածելու դժուարութիւնները՝ այս անգամ ալ միտքը կը դնէ բանտի կոյուղիէն փախչիլ եւ իր ձեռնարկը գործ զնելու համար պէտք եղած գործիքները կերպով մը ձեռք կը ձգէ: Ամբողջ 5 ամիս աշխատած է այս երկրորդ փորձին վրայ եւ յամառաբար շարունակած մինչեւ յունիս 20 երեքշաբթի առաւօտուն:

Տեսնողները հիացմամբ կը պատմեն փախուստի ճանապարհին պատմութիւնը: Բանտի արտաքնոյցի բնական պէտքը հոգալու տեղը քառակուսի կերպով 30 սանդիմէթր տրամագծով կտրած է այնպիսի մի կարծր սեւ քար, որոյ թանձրութիւնը 20 սանդիմէթր է. այս գործողութիւնը բնութեամբ հաշիւ արած են, որ 6-7 օրէն հաղիւ կը կտրի մի սղոցով, ուրեմն կարելի չէր մշտապէս նստիլ եւ աշխատիլ. ի հարկէ, օրական ամեն մի բնական պէտքը հոգալու պատրուակաւ ներս մտած ժամանակ հաղիւ կէս-կէս ժամ՝ կը կարողանար մնալ այնտեղ:

Կա կտրած է իր եւ Մինասեանի 40-ական քիւօ կշիռը հաստ շղթաները. կտրած է եւ կոյուղիին ճիշդ կէս ճանապարհին վրայ գտնուող մի երկաթեայ փեղէկ երկաթի հաստ ձողերէ շինուած:

Գործարանին քառակուսի քարը կտրած ժամանակ այնպիսի խորամանկութիւններ գործադրած է, որ այնչափ սրկար ամիսներով տէկով հանդերձ, հոն այցելող բանտարկեալներ երբէք չեն նշմարած, թէ իրենց կանգնած տեղը կտրված է, վասնզի քարը կտրած է կախարիչի ձեռով ինչպէս խուփ մը կը զննու կաթնայի վրայ, որ վար չի նար: Մի նշանաւոր գործ, որ կատարուած է մի հասարակ դիւղացու կողմէն. եթէ եւրոպացի մը արած լինէր մեծ համբաւ պիտի ստանար եւ աղմուկ բարձրացնէր լուրագիրներու մէջ:

Այլ արպետորդի Զովսէփը մինչեւ իր գործի կատարեալ կերպով զլուս տարուիլը՝ մէկ խօսք անգամ չէ ասած իր ամենասիրելի ընկեր Զովհաննէսին անգամ: Այս վերջինն իր աղիւս բնաւորութեամբ բանտարկեալներու վրայ մեծ սպաւորութիւն թողած էր, որոնց զրեթէ ամենքը թիւրք եւ յոյն ըլլալով հանդերձ՝ կանխածէին իրմէ եւ կը յարգէին: Աւերին պաշտօն Զովսէփը կը յայտնէ իր յաջող գործը եւ դիտաւորութիւնը, որուն վրայ Զովհաննէսը ապշած կը մնայ եւ վերջապէս Զովսէփը յաջողութեամբ կտրելով իրենց երկուքի շղթաներն՝ անձայն, անշուշտ խոյս կուտան եւ ձեռք ձեռքի աված կապաստանին իրենց սիրելի եւ կարօտցած անտառներու մէջ: Կառավարութիւնը յիշեթէ բոլորովին ապշած մնացած է այդ տարօրինակ եւ ճարպիկ փախուստին վրայ: Բատիկաններ խուճախուճախ զիմեցին դէպի Զարչաձայի դիւղերը եւ այսօր շատերը ձեռնուռայն եւ յուսահատ ետ դարձան: շին առիւծը դժուար թէ նորէն կարողանան փախլ վանդակի մէջ: Աւերադարձողներէն ամենէն ամօթալին էր ստոր եւ արիւնտրբու Ալի-պէյը, տեղւոյս հաղարապետը. ասոր դատարկ վերադարձը մի քիչ նըսեմացուց իր մի բանի պարզ գողերու վրայ տարած յաղթանակը: Բանտէն հաղիւ ոտքերնին զուրս դրած ժողովողական տարաձայնութիւններն արգէն սկսած են Զովհաննէսի եւ Զովսէփի վրայ: Հասարակութիւնը հաճոյք կգցայ մինչեւ անգամ՝ անհիմն բաշտագործութիւններու

վրայ խօսելէ, մինչդեռ կառավարութիւնը սարսափով կը լսէ այդ ամենը...

ԵԱԱԿ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՏԱՐՈՆԻ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԽՆՈՒՍԱՅ ԳԱՒԱՌԻ ՂԱՐԱՉՊԱՆ ԳԻՒԳԻ.

(Սմանեան կառավարութեան հպատակ եղող Ղարաչոպանի հայերս, թէեւ մեր նախորդներէն իմացած եմք սոյն ազգի մեր նկատմամբ գործած անդթութիւնները, սակայն 1890 թուականէն մինչեւ այժմ՝ եղած անողորմ սպաննութիւններու, հարստահարութիւններու եւ ձեռնամեքու նման դուռուրէք տեսնուած է: Այն օրէն, երբ սուլթանը համիտիներու գունդեր կազմակերպեց, չունեցանք երբէք մի հանգիստ վայրկեան, զինուորական ասպարէզ բացաւ անոնց ելկրին մէջ բարօրութիւն մտցնելու, բայց փոխանակ բարեկարգելու, քիւրտ ցեղապետաց անուղղակի կերպով հրահանգներ տուաւ հայ տարրը բոլորովին քնջել եւ կառավարութեան ալ նոյնպէս պատուիրեց որ հայոց բողբոջը «ձայն բարբառոյ յանապատի» ըլլայ եւ ոչ թէ անապատի մէջ ալ նոյն իսկ իր ատենաներու առջեւ, այն յարկի ներքեւ, ուր ինքը երդուած է խտրութիւն չը զնել հպատակ ժողովողեան մէջ, ըլլայ մահմետական, ըլլայ ոչ մահմետական, այն յարկին ներքեւ, որ իր զինանշանի մէջ եղող արդարութեան կըշիռքի տակ կը գտնուի. մինչդեռ ընդհակառակն ըրաւ, հոյքերը նուաճեց եւ արիւն-նառուշտ քրտաց ասպարէզ բաւաւ, ամսական եւ զէնք տուաւ, կառավարական մարմնոյն ալ արտօնութիւն բանտարկել հարկերը բարձրացնել. ֆիզիքայէս եւ բարոյսպէս փճացնել: Ահա բաշտատութիւն 1890 թուականէն մինչ 1895: 1890 թուոյն գիւղիս մէջ կային 170 տուն հայեր, երկրագործ ժողովրդի մը յատուկ եղող հարստութեամբ, առանց պարտքի, առանց որ եւ է պակասութեան: Կառավարութեան կը վճարէին 17000 զը. զինուորական տուրք, 4500 զը. կալուածական, 2000 զը. թէմութեան, 5000 զը. աղնամի, 30000 զը. տասանորդի եւ 3000 զը. ալ զանազան տուրքեր, որոնց գումարը 61500 զը. կը յանգէր: Այդ չորս տարեան ժամանակամիջոցի մէջ ով որ կառավարութեան աղերս մը ընելու կամ բողբոջ մը տալու լինէր, քիւրտերու կողմէ եղած եղերնագործութիւններու համար, անմիջապէս բողբոջին դէմ՝ ձերբակալման հրամանագիր կը խմբագրուէր, առարկելով թէ դու բաշտական յանցաւոր ես, օրինական ձեռակերպութիւններ քու նկատմամբ ի գործ պէտք է տրուին ու կը բանտարկուէր: Բայց արի տես բանտարկութեան մէջ ալ մէկ ուրիշ դիտաւորութիւն կայ. բանտարկել կուտան, մինչեւ որ իրենց օրը բոլորովին մուրալու աստիճանին հասնեն: Մինչեւ ցայժմ՝ բանտարկեալներ ասդիէն անդիէն դրամ ձարելով կառավարական անձնաւորութեանց կերցուցին, անասուններ եւ կալուածներ եղած չեղած վաճառեցին, հիմա որ չքաւորութեան դատապարտուած եւ նախկին փայլուն հարստութիւններ կորսնցուցին, ուրիշ ձար չը մնաց: Գիւղիս 170 տուննոր բնակիչներէն 100 տունէն աւելի ալ ուր դաղթեցին, մնացեալ 70 տուններէն ալ 40 տունը հաց կը ձարեն դռնէ դուռ մուրալով գէթ իրենց զաւակաց պարէն մը ձեռք անցո նելու յուսով, եւ անտա-

*) Տես «Հնչակ» № 8.

կոյս ենք որ յառաջիկայ գարնան ամբողջն ալ թողնեն իրենց հարստութեանց վերջին մնացորդք եւ փախչին, որովհետեւ եթէ մինչեւ հիմայ սուլթանի կանոնաւոր զօրք, կառավարութիւն, համախիստ հեծելորդօրք նիւթականներու կը սպառնային, այսուհետեւ նիւթականի չը գոյութեան պատճառաւ անձերնուս կը սպառնան: Ինչպէս տեսնաք, 1830 թիւ 170 տուն բնակիչներու տրոց բազմատական հաշուն 61500 զըջի. կը հասնէր, այժմ՝ որ բնակիչներուն կէսը չէ մնացած եւ եղածներն ալ թշուառ, թէ նիւթականներէ զուրկ եւ թէ տարագրեալ են, փոխանակ հարկերը թիւեցնելու կամ բնակչաց թիւոյն համեմատ տուրքերը դանձելու՝ զինուորական տուրք 21000, կառուածական տուրք 6700, թամաթթու 3400, աղնամի 6500, տասանորդի 75000, եւ զանազան տուրք 4000 զըջի. բարձրացած են, գումարը 116600: Զորս տարուան փոխութիւնը 55100 զըջ է 170 տան համար, իսկ այդ համեմատութեամբ 133814 զըջ է 70 տան համար: Ահա թէ ինչպէս կը գանձեն այդ գումարը. գաղթականներու հարկերը գիւղիս մէջ կեցողներու վրայ կը ձգեն եւ գանաւորութեամբ կը դանձեն, չը նայելով որ ժողովուրդեան ամբողջութիւնը ողորմութեան կարօտ հայ հայ կաղաղակին: Արդէն հարկահաւաքներու սովորական խօսակցութիւնն է կ'ո՞նք, աղք, կեանք եւ ուրիշ նուիրական բաներու հայհոյելը, որոնց ընտելացած ենք գրեթէ: Պիտի առարկուի թէ՛ քանի որ ժողովուրդը աղքատացած է ինչպէս պիտի տայ համեմատականէն աւելի: Զինուորական տուրքը մի քանի տարի առաջ 25 զըջ էր, այժմ՝ 38 զըջ. բարձրացած է. տարուէ տարի ծննդոց եւ մեռելոց համար քննութիւններ կը կատարուին պաշտօնէից կողմէ, փոխանակ գաղթականներու թիւը զնիւթելու 100 ին 10 ալ վրայ կը բարդեն, առարկելով թէ գաղթողներու անուանց արձանագրութիւնը ձեր գիւղի վրայ եղած է, տէրութեան օրէնք կը հրամայէ որ նոյն գիւղէն առնուին անոնց տուրքերը, իսկ քննող պաշտօնեաներ իրենց համար մեծ գումար մը՝ հօգուամ փառասը՝ կը վերցնեն գիւղացիներէս: Այսուամենայն տուրքի գումարն պաշտօնեաներու կամքէն կ'ստուած է եւ բռնի է. ոչխարինը տարուէ տարի նոր պաշտօնեաներ կը իւրկուին, առանց ոչխարի քանակութիւնը գիտնալու, նախորդ տարիներու հաշիւը կը պահանջեն. թամաթթուի համար ալ կը յաւելուն, թէ դուք տարուէ տարի նոր մասնաձիւղեր կուսումնասիրէք եւ արհեստական յառաջդիմութեան մէջ կերթաք:

Տասանորդի տրոց բարձրանալու պատճառն ալ պարենի նուազութիւնն է: Երկու տարիէ, յորմէ հետէ սովը տիրած է մեր մէջ եւ քանի քանի տասնեակ անձինք զոհ գնացին այդ բնութեան աղետաբեւ պատճին, դու գործ չունիս ըսէ թէ ցորեն չը կայ, բնակիչ չէ մնացած, խեղճ ենք, անօթի ենք, միւլթաղիմը այդ խօսքերը չի լսեր եւ խեղճ երկրագործներու ձեռք գտնուած քանի մը կօտ օրոտակները յալիշտակելով կը տանի հայհոյանքներ արձակելով: Այսպիսի շահատակութիւններու համար չես կրնար բողբել, քանի որ կառավարական մարմինն է միւլթաթիւղը, վաշխառուն, դրամ՝ շորթողը: Գիւղերու տասանորդի ժամանակ, որ աճուրթով կը վաճառուի, գիւղացին կը դիմէ կառավարութեան դռնն ինք առնելու յոյսով, այն նպատակաւ միայն, որ միւլթաթիւղը չը գայ իր գիւղի մէջ թէ իր նիւթակները փճացնելու եւ թէ անուլ անբարոյականութիւններ գործածելու, անմիջապէս կը գանաւորեն եւ կը բանտարկեն, թէ դժուր ալ այդպիսի գործերու մէջ կը մանաք. մերն է տէրութիւնը եւ մենք ենք ձեր գոյութիւնը պաշտպանողը, դուք աշխատեցէք եւ մենք

առտենք: Արդէն խոտին տասանորդը խոտ տալ կը հրամայէ սուլթանէն եկած հրամանագիրը, բայց կառավարական մարմինը, քանի որ միւլթաթիւղ ինքն է, հրամանագրին չանտալէն զոտ՝ փոխանակ 10. նէն 1 առնելու՝ հաւասարապէս կը բաժնէ, եւ խոտ իրարարանէր բարդի արժէքը, որ օրուան դնով 10 զըջէն. աւելի չէ, 90-70 զըջ. կը պահանջէ. գիւղացին չը կարողանալով հատուցանել միւլթաթիւղն ալ կը լռէ եւ անտարբեր կը մնայ, մինչեւ որ ձմեռն անցնի. արդէն տաւարարոյժ ժողովուրդի մը գարնան առտեններ խոտ չի մնար, եւ ինչ պատճառներով: Համախիստ հրոսակաց խումբ մը, որքան որ ձիւն չէ եկած՝ հայի ոչխարի եւ ուրիշ անասուններու վրայ յարձակում գործելով կ'ըլաղի. ցուրտ որ տիրեց, բարդած խոտերուն կրակ կուտայ, այնուհետեւ միւլթաթիւղն ալ գիտնալով որ գիւղացիք քով խոտ չէ մնացեր՝ կառավարութեան կը դիմէ եւ իւրաքանչիւր բարդ խոտին 100-150 զըջ. արժէք ցոյց կուտայ 2 կամ 3 օր պայմանաժամաւ. եթէ դրամը տալու չըլան փրօթէսթոյ կընէ եւ իւր քմահաճոյքին համաձայն օրոշած գնով ստակները կը հաւաքէ:

Միայն յիշեմք 1894 թուին գիւղիս մէջ անցած անցքերու եւ հարստահարութեանց շարքի մանրամասնութիւնը եւ թէ կառավարութիւնը ինչեր ըրաւ: Մարտ ամսոյ 1-ին գիւղիս 35 անձնաւորութեանց համար կոչեալ գրեր եկան, թէ կառավարութիւնը զձեզ կը կանչէ. 10 հատի չափ գնացին եւ բանտարկուեցան, մնացեալները բանտարկութեան անուր լսելով, տուն, ընտանիք, ամենքը թշուառութեան մէջ թողին, Ռուսաստան եւ այլուր փախան. անոնց ընտանեաց հետ մէկտեղ կորան շատ մը զրացիներ, կասկածելով թէ իրենք ալ անոնց վիճակակից պիտի ըլլան. արդէն որոնք որ քաղաքական յանցաւոր մասնանիշ եղած էին, դեռ անոնց փրկութիւն չէր եղած. կարելի եղած միջոցներ ձեռք առնելով արտասահման անցնելու համար ընտանիք եւ զաւակներ ալ հետեւին տարան, ոմանք ճանապարհի մէջ քրտաց կողմէ սպաննուեցան, ոմանք սահմանագիծի վրայ ձերբակալուեցան եւ գեռ այժմ ալ բանտի մէջ կը հեծնեն, չը գիտնալով թէ իրենց կանայք եւ զաւակունք օրտեղ մնացին, եւ ոմանց մասին ալ հետապնդումներ եղան թէ ճանապարհի վրայ իրենք զիրենք փրկելու համար կընիկներ, զաւակներ հրոսակաց վոհմակի ձեռքը թողնելով քարանձաւներու, անտառներու մէջ ապաստանեցան, եւ սակայն խեղճ արարածները իրենց կորովը եւ Փիլիքիակոն ոյժը կորսնցնելով սկսեցանք էին, մարդատուրը խուժանի ձեռք անցնելով, պատիւն ալ վրայ տուին... Ո՛հ, որքան գաղանային բարբարոսութիւններ ըրին լքեալ իգական սեռին: Գիւղի մէջ մնացած անասուններն ալ զօրքերը եւ կառավարութիւնը գրաւեցին. քաղաքական յանցաւորներէն ալ կէսը բանտ խոնաւութեան չը կրնալով գիտնալ մեռան, զի հոն եղող թոմարութի միւտիւրը եւ թէ կարտիկանները եղած զրամները ձեռքերէն առին: Ահա թէ ինչպէս կը կատարեն այդ պաշտօնական կողոպուտը: Նախ նոր եկած բանտարկեալներուն բանտի ամենայնոյ վայրը կուտան եւ թէ թիւք բանտարկելոց արտօնութիւն կուտան շարժարելու հայերը, յորդորելով թէ ասոնք մեր տէրութեան կործանման փաշխատին, երկրի ներքին բարեկարգութիւնները կը խանգարեն: Ե՛հ փոքրէ որ իր մեծէն այսպիսի խրատ մը ստացաւ կորե՛լի բան է առաջն տունը. գանաւորեն յետոյ, վերքերու սաստիկ ցաւ, բանտի միջոց լորտի վատառողջ կլիման, խոնաւութիւն, ցուրտ եւ միւս

կողմէն անօթութիւն կը պարտաւորեցնեն հայ բանտարկեալներին գրպանի մէջ գտնուած 5-10 զօրները. յանձնել թօմարութիւն միւստիքին, աղաչելով գէթ իրենց մասնաւոր հանգիստ տեղ մը շնորհէ. Կինչեւ որ տեղափոխութիւններու խնդիրը կարգադրուի, արդէն հայ բանտարկեալը իր ֆիզիքականը կորսնցուցած է. երթալով օրէ օր վատաւոր ջուլմեան ախտանշաններ կերեւին զիմագծերու վրայ, մինչեւ որ կիյնան անկողին. այնուհետեւ վատաւոր ջնքներն առողջներէն զատելու համար հիւանդանոց կը փոխադրեն ան հիւանդանոց... չեն ըսեր սպանդանոց: Կայ սպասարար մը քիւրտ խմայիլ անուամբ հիւանդապահութեան պաշտօնով, որ ինքն ալ բանտարկեալ մ'է ոճրագործութեամբ ամբաստանուած: Հիւանդը խմայիլին ներկայացուցած ժամանակ՝ սա նախ գրպանները կը խուզարկէ մէջի գրամները յափշտակելու գիտաւորութեամբ նա ալ իր կողմէն կեղեքէն յետոյ մահուան դուռը կը հասցնէ: 2^է որ բոխիլ ներկայութիւնը հիւանդի համար անհրաժեշտ է, բայց զի բոխիլ կայ եւ զի գեղադործ կայ. եթէ թաղապետական բոխիլն ալ: Գրամով գեղեցիկ տալու ըլլաւ, անկարելի է որ թող տան ներս գալու համար եւ անիրաւ հիւանդապահը հիւանդի վերջին ճգնաժամին մէջ ծեծելով կը մեղցունէ հէք արարածը: Այն տասը բանտարկեալներէն հինգ հատը մեռան իզուր տեղը, առանց որ եւ է յանցանքի մը մեղսակից ըլլալու. մենչեւ ցարդ քաղաքական յանցաւորներու համար 200 ոսկիէն աւելի գրամներ կաշառք տուած են արձակուելու ակնկալութեամբ: Գառնանք մեր հարկահաւաքներուն: Աղանքի պէտէյութ գինւորական տուրքի գանձման համար գիւղս իջեւանած ժամանակ նախ ոչխար մորթել կուտան, յետոյ եթէ կառավարութեան համար 3000 զօր. պիտի պահանջեն, 30000 զօր. կը պահանջեն. եւ ինչ միջոցներով գիւղացոց բնաւ ժամանակ չեն տար, որպէս զի շուտով գրամ ճարելու միջոցներ ձեռք առնուն. միթէն, ցուրտ եւ խոնաւ յարդի շտեմարաններու մէջ կը բանտարկեն, օրական հինգ անգամ ծեծ կուտան առանց թող տալու որ բանտարկելոց տներէն կտոր մը հաց բերեն խեղճ կալանաւորաց եւ այսպէս շարունակաբար նախատեղով տան մէջի կահ կարասիք, երկրագործի եղներ, գոմէշներ, ինչ որ տեսնելու ըլլան՝ 100 զօր. արժէք ունեցող ապրանք մը 25 զօր. վաճառելով, գրամները տէրութեան առնելիքը կամ հարկի գէմ կը հաշուեն: 94 թուոյ կառավարական հարկահաւաքները որքան նախճիրներ գործեցին, Զ. խոտան Մանուկ, Սահակեան Սարգս եւ այսպիսի քանի մը տասնեակներ տաժանելի գանակոծութեան ներքեւ մահացուցին, ընտանիքներ փճացուցին, ոմանք ալ վախէն խեղադարեցան:

Այսպիսի գաղանկան արարքներէն յետոյ 300-400 զօր. ալ կառնուն եւ իրենց համար եղած ծախսերուն ալ մինչեւ անգամ գրամ մը չը վճարելով բաց կը թողուն գիւղացիները, ըսելով թէ 30000 զօր. տեղ 3-000 զօր. առինք, բրաժնիս գթութիւն էր. մինչդեռ կառավարութիւնը 3000 զօրէն, աւելի չը պահանջեր եւ իրենք ալ 3-400 զօր. կաշառք առին: Չորս տարւան ժամանակամիջոցին քրտաց կողմէ գիւղիս մէջ եղած հարստահարութեան 48 մարդեր եւ կանայք սպաննուած են. յիշենք միայն 1893-ի յուլիս 22 հինգշաբթի աւուր եղած սրտաշարժ քանի մը տասնեակ տուաճներու մի եղբերգութիւնը: Գիւղիս երեւելի գերդաստաններէն Սահակեան Սարգիս տունը, որ կարծես գեղջկական շրջանակի մէջ մի բարեգործական հաստատութիւն էր, իր

եւ համայն տասը գերդաստանի 10 տունէն աւելի ընտանիք եւ 30 տունէ աւելի զրացիներ 24 ժամուան մէջ իրենց եղած անսահման հարստութիւններէն զերկուեցան, թող մարդիկներու կորուստը: Գիւղէս կէս ժամ հեռաւորութեամբ Սէկրան անունով տեղը փոքր բերտու գիւղակ մը հաստատուած էր Գալիի Շաքիր անուամբ. արդէն Գալիի Շաքիրն ալ նոյն տարւոյ ապրիլ ամսոյ մէջ այդ տեղը եկաւ բնակելու համար: Գիւղացիքս շատ մը կառավարութեան խնդրագրեր տուինք, ըսելով թէ այս քիւրտ ոճրագործ է, աւաղակ է, վնասակար է եւ մեր գիւղի կալուածի մէջ ինչ իրաւունք ունի բնակելու. կառավարութիւնը չը լսեց: Յունիս 22 առաւօտուն Սարգաղեան որդիք իրենց արար կերթան հնձելու, որ յիշեալ քիւրտի տան քովն է. կը տեսնան, որ նախորդ աւուր հնձուած ցորեններ տեղը չեն, գողցեր են. քիւրտին կը դիմեն բողոքելով թէ ո՞վ տարաւ մեր ցորենները եւ կը տեսնան, որ քրտի տան քով բարդուած են ցորենները եւ կը յաւելուն թէ քանի որ դուն մեր զրացին ես եւ այսպիսի արարքներու մէջ կը գըտնուիս՝ այսուհետեւ արտն ալ մեզի պէտք չէ: Բ. իւրտը նախատեղով զաննք՝ ինք եւ իր արբանեակները տղայոց վրայ կը յարձակին եւ երկուքը կսպանեն, մնացեալք խոյս կուտան, որ մի գուցէ իրենք ալ իրենց եղբայրներու բաղտին արժանանան: Գիւղը լուր բերին թէ Սարգաղեան որդիք սպաննուած են, գիւղիս հասարակութիւնը իւրաքանչիւր ոք իր զաւկի կամ հօր կամ էրկան համար գէպի գիւղի վարի կողմը եղած գետակը վազեց. արդէն գետի անդին եղած ձորակի մէջ հրացանաձգութեան ձայները կը լսուէին, բազմութեան աղաղակը, կանանց լաց եւ կոծը, երեսայից ողբը օդը կը թնթացէին. երթալով հրացանաձգութեան ձայները կը մօտիկային, մինչեւ որ տեսանք ձորակէն դուրս վազող երկրագործներու խումբը, որ սարսափահար կը փախչէին: Համիտիներէն հեծեալազօրաց հրոսակախումբ մը, իզուր ունենալով ցեղապետներէն հետեւեալ անձնաւորութիւնները, գնդապետ Թաճոյն պէյ, Խալիլ եւ Բշար հազարապետներ եւ 10-ի չափ հարիւրապետներ, Սէվտին, Խակեանտար, Աճալ եւ կարգ մը ասոնց նման ցեղապետներ, իւրաքանչիւր ոք իր արբանեակ եղող 50-60 եւ մինչեւ 100-ի չափ ձիաւոր աւազակներով կը հետազոտէին հէք երկրագործաց հետքը: Երբ գետակի քովը հասան հրոսակաց խումբը շրջապատեց թէ գիւղէն օդնութեան վազող կիներու, երեսներու խումբը եւ թէ լեռնէն փախչող երկրագործները, որով քրտաց վոհմակէն փախչել և աղատիլ անկարելի էր: Հրացաններու ձայնը գնդակներու արձակած սուլոցը, կանանց կոծը, երեսայից աղաղակը, բարբարոսաց հայհուները, մեռելոց եւ վիրաւորաց թաւալալոր անկումը աղետալ եւ սոսկալի տեսարան մը կը ներկայացնէին. եւ երթալով սուլթանի կամաւոր զօրքերը կը շատնային եւ իւրաքանչիւր ոք կը բաղձար ինքը իր ձեռքով հայու արիւնը վոթել, որպէս զի յաւիտենականութեան մէջ ինքը նահատակ մը ճանցուի, որովհետեւ իրենց նուիրական գիրքը այսպէս կը հրամայէ: Երբ գիւղացիք նկատեցին թէ անկարելի է ասոնց ձեռքէն ազատուիլ՝ աւելի լաւ համարեցին ձգել զիրենք գետակը, լաւ էր իրենց համար ջրամոյն ըլլալ քան թէ բարբարոսաց գնդակներով սպաննուիլ: Հատեր ջուրէն խեղդուեցան, եւ որոնք որ գետակէն անփնաս անցան գէպի գիւղ փախչելու համար, 600-ի չափ համիտիէ հեծեալազօրքեր սանձարձակ արշաւելով առաջին կտրեցին, այնտեղն էր որ գիւղիս անձնաւորութիւններէն Սահակեան Միսիթար մեռաւ

եւ իր կինը երկանը բով հասած ժամանակ՝ այն ալ սպաննուեցաւ: Անողորմ չարագործաց ձեռքէն մինչեւ որ գիւղացիք գիւղ հասան 28 մեռեալ եւ 42 վիրաւոր սնեցան: Այս առթիւ խնուսի գայմագամ քիւնայ բէկը, մուսթան թիկը եւ ոստիկանաց յիսնապետը 10 հատ ոստիկաններով գիւղս եկան նախնական քննութիւններ կատարելու համար, տեղեկացան որ քիւրտ ցեղապետներ են այս նախնիները գործողը, գիւղներ քննեցին, վիրաւորները հարցաքննութեան առան եւ գիտցան որ այս աւերումները քրտեր ընելէն յետոյ, գիւղի հոստարակութեան ամբողջ ոչխարները դռմէշներու, եղներու եւ անասուններու մեծամասնութիւնը եւ տան կահ կարասիքը աւարի առած են: Ինքը գայմագամը ամբողջ երեք գիւղեր եւ երեք ցորեկ քիւրտ հեծելազօրաց կողմէն պաշարուած մնաց գիւղի մէջ, եւ թէ իր ներկայութեան որքան անգամ մարդիկ վիրաւորեցին եւ ինչքան անասուններ յափշտակեցին տարան, մինչեւ որ վերջին գիւղերը յանդգնաբար յարձակեցան գիւղի վրայ եւ սկսան գիւղը կողոպտել. գայմագամը իր ընկերներով փախան եւ ամուր խանութի մը մէջ ապաստանեցան մինչ անգին գիւղացիք կսպաննուէին: Երրորդ աւուր առաւօտուն Կարնոյ կուսակալութեան հեռագիր տուաւ վերոյգրեալ արկածներու մանրամասնութիւնը բաժնագրով, սակայն բնաւ օգուտ մը չունեցաւ. երբ չորրորդ օր քրտեր իրենց կողոպուտներ եւ սպաննութիւններ ընելէն վերջ պատրաստուեցան գիւղի շրջականներէն հեռանալ, այն ատեն միայն չորրորդ զօրաբանակի հրամարտարի արտօնութեամբ 150-ի չափ հեծելազօրք գիւղս եկան, եւ ինչ պատճառաւ, ո՛չ թէ գիւղս պաշտպանելու համար, այլ գիտնալ թէ արդեօք հայերը յիշատիւթեան նպատակաւ այդ շրջաններ չ'են ըրած. եթէ կայ այդպիսի նպատակ մը հայոց մէջ առանց վերին հրամանին սպասելու հրացանի բռնեն գիւղի բնակիչները եւ ինչպէս որ հեծելազօրաց հրամանատար Բատրի բէկը խոստովանեցաւ: Երբ կատարելապէս գիտակից եղաւ թէ հայերի մէջ այնպիսի գիտաւորութիւն մը չ'է կայ եւ ընելու հարկին մէջ անձարակ կը գտնուին, առաւ զօրքերը եւ գիւղէս հեռացաւ. իսկ գայմագամը սկսաւ գիւղը խուզարկել «թէ դուք հրացան ունիք»: Գիւղս գտնուած գորտոնի ոստիկաններն ալ իրենց հրացաններէն հատ մը հայու մը տուն յանձնած էին այն նախորդ գիւղերներու վախէն, թէ մի գուցէ քրտեր խելու ըլլան. այն հրացանը խեղճ հայի տունէն վերցուցին թէ ասիկայ ձերն է եւ սկսան գիւղը արշակել 100 լիւայէն աւելի կաշառք առին եւ վերջ ի վերջոյ Սարպաղեան որդիք եւ սպաննալ Միսթարի որդիքը ձերբակալեցին 10 հատի չափ գիւղացիներով. անոնք ալ 300 լիւայէն աւելի կաշառք տուին թէ խնուսայ Բերդի եւ թէ Կարնոյ կառավարութեան պաշտօնէից: Ուստի ալ նոյն կալանաւորներէն մեռան բանտի մէջ, իսկ քրտաց կողմէն Գրախի Շաքիր եւ Ղուպէր ձերբակալուեցան. Ղուպէրը վերին հրամանաւ բանտէն փախուցին, իսկ Գրախի Շաքիրին, Սարպաղեան որդոց եւ Միսթարեան Սահակին երեքական տարի պատիժ տնօրինեցին: Քիւրտ ցեղապետներ 28 անձինք մահացան, 42 հատեր վիրաւորն եւ հարիւրաւոր ընտանեաց կորստեան պատճառ ըլլան, անասուններ յափշտակեն, ասոնց ամենին միայն երեք տարի պատիժ, իսկ հայերը որ ոչինչ չեն ըրած՝ անոնց ալ երեք տարի տեսէք ինչ արգարութիւն:

(Կը շարունակվի)

Մերսին, 1 Յուլիս 1895,

Երկար ժամանակ լուռութենէ վերջ, կուգանք ձեզ հաղորդել մի քանի վայրագ եւ քստմնելի սպանութեան դէպքեր, որոնք հետզհետէ կատարուեցան Մերսինի շրջականները, որեթէ մէկ շարժումն միջոցին, ճիշդ զատկի աւագ շարժումն մէջ: — Ահաւասիկ մանրամասնութիւնները:

Մարտ 29-ին Սելեկիոյ ճամբուն վրայ, Իլամաս գիւղէն բիւ մը հեռու, բնիկ Խալապցի 35 տարեկան Գերբաս Դիկօլա անուն յոյն մը սպաննելով գիւղը թողած են մօտակայ գերեզմանատան մէջ, բայց գլուխը, որ մարմնէն զատուած էր, գերեզմանին վրայ դրած են, ի տես անցորդաց:

Այս խժգժութիւնէն երեք օր ետքը, այսինքն ապրիլ 1, աւագ շաբաթ, Մերսինի շրջակայքը փերիզակութիւն անող հաճընցի 24 տարեկան Սարգիս ճիւլէրճեան անուն թշուառ երիտասարդին յօշոտուած ու գարշաբոյր գիւղը գտնուած է Մերսինէն մէկ ու կէս ժամ հեռու 2 ի ֆիթլիկ ըստուած տեղը: Մարմինն ու թօրի չափ մօրթուած մնալէ յետոյ, խեղճ եղբայրն ու բարեկամները եղելութիւնը կիմանան եւ հողին վրայ ցաղուած հեաքիւրէն ու ճիւրիւ վայրը գտնալով, ահաբեկ բան, կը տեսնեն նախած գիւղի մը, կոկորդը կիսովին սրախողոյ սրունքները անհամեմատ կերպով կտրած ու անյայտ, կուրծքին ու կունակին վրայ սուրի անհամար հարուածներ... Ամեն ոք չ'է կրցաւ իր արտասուախառն հառաչները զսպել այդ հէք գիւղը տեսած պահուն, որ նոր կիւրակի եկեղեցի բերուելով Մերսինի գերեզմանատան մէջ թաղուեցաւ:

Բնիկ հաճընցի Աղճա Ղարիպ Օղլու Մանուկ, 30 տարեկան երիտասարդ մը, նոյնպէս շրջուն փերիզակութիւն կընէր նոյն կողմերը, յանկարծակի անյայտացած լինելով՝ իր ընկերները կսկսին ասոյին ու անդին փնտռել եւ վերջապէս կը գտնեն արխաթաթաւ գլուխը Ալվանլը անուն գիւղին 2 ի ֆիթլիկ ըստուած տեղը եւ բիւ մը անդին մացառի մը տակ փռուած կը գտնեն գիւղը, դէմքը բոլորովին անճանաչելի, դէմքին մօրթը բռնաբար բերթուած եւ հանուած լինելով, սրունքներն ու ոտքերը կտոր կտոր:

Վերոյիշեալ Ալվանլը ըստուած գիւղին ճամբուն վրայ գտնուած է նաեւ ուրիշ գիւղի մը այրած ու ամբողջովին ածուխ կտրած. դեռ չ'է հասկցուած, թէ ո՞վ էր այդ թըշուառը... անշուշտ անպաշտպան հոյ մը...

Տարսնէն դէպի Կեսարիա երկարած ճամբուն վրայ, Գիւլէ Բօղազի կոչուած տեղը, երկու արխառներէ ծառերէ խաչաձեւ գաժուած կը մնան դեռ երկու հայու փտած բազուկները. կերելի թէ այդ դժբաղդները նախապէս գաժուած են ծառերուն եւ իրանց մօրմինները ինչալով գաղաններու կեր եղած են:

Ինչպէս յաջորդող սոյն աներեւակայելի խժգժութիւնք, որոնց վրայ մտածելն անգամ սառսուր, զորոյթ ու կատաղութիւն կազմէ մարդուն, լսող ժողովուրդն ահաւոր սարսափի մը մէջ գողահար կը մնայ եւ կսպասէ խնդրոյն վերջնական ելքին: Գիւղեր ատեն տունէն դուրս ելնելը կամ ու եւ գործի մը համար՝ ամենամօտ գիւղերն իսկ երթալ անհատին կերեւայ: Մինչդեռ անդին ոստիկանութիւնը, որ արդէն աւագակախումը մ'է, իր սովորական սառնային անփութութեամբ իր ճիւղային դերը կը կատարէ: Աւելի լաւ գիտէ, որ ըստ իր հրամանի կը կատարուին բոլորն ալ, ձեռամբ չ'է խման աղա անուն աւագակապետ ճիւղային, որ միւտիւր է Իլամասի եւ շրջականները: Յիշեալ մի քանի տարիներէ ի վեր՝ կառավարական պաշտօնէի բո-

ղով ծածկուած՝ կը կողոպտէ, կը կեղեքէ եւ կսպաննէ խեղճ հայերը. ինչպէս ասկէ երկու տարիի չափ առաջ՝ նոյն իրամասի ծածկուած վրան եղող Ալաթա Գաֆէսի ըստած տեղը սպաննել տուաւ երեք հայեր, երկուքը Ատանացի եւ մին Կեսարացի: Չը նայելով իր այդ յայտնի ոճրագործութիւններուն մինչեւ օրս կը մնայ անպատիժ եւ պատուեալ պաշտօնով:

ՌԵՂԵԻՍՏ.

ՆԱԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.

Յարգելի խմբագիր յՀնչակի՜.

Հայաբնակ գաւառներու մէջ կատարած ճանապարհորդութիւններս, հայ յեղափոխական շարժմանց ծագման եւ ընթացքի մասին ունեցած ծանօթութիւնս եւ անձնական փորձառութիւններս բարոյական պարտք մը կը գնէին վրաս վարը գրուած հարցերը ուղղել «Արմէնիա» ի իր արբանեակներուն, եւ նմանեաց: «Արմէնիա» ի խմբագիրը, որուն ծանուցած եմ անունս, հարցերուս կարեւորութեանը առջեւ կձգուելով, կը մերժէ իր թերթի մէջ հիւրընկալել հետեւեալը, եւ ասով անգամ՝ մը եւս կապացուցնէ որ ինք, այդ խմբագիրը, կը խորշի ճշմարտութեանն այնպէս, ինչպէս խաւարասէր բուն ցորեկի փառաւոր Լյոսէն: Կերկայիս հետ, Տէր, ընդունեցէք յարգանքներս:

Փարիզ, 18 Յունիս, 1895.

Տէր խմբագիր «Արմէնիա».

Ձեր թերթի 67-րդ թիւին մէջ «Իւ-Խօրքէն թղթագրութիւն մը կարգացի պատահաբար: Պ. Նամակագրին միակողմանի դարձուածներուն վրայ կանգ չեմ՝ առնել եւ ոչ ալ կուզեմ՝ պատճառն որոնել այն ճիշդագիտ մը յատուկ շարամատութեան, որով «Հնչակի» վերջին հրատարակած տալու համար» հաւաքեալ «Ժողովին ալեկոծեալ վիճակին» մէջ երեքտրական լրջութեամբ կը դարձնէ եւ մութի մէջ կը թողու սրահը եւ ձեր ընթերցողները միայնգամայն, եւ կը հասնի՝ այդ մութէն աւելի մութ՝ սա կըրակացութեան թէ «Հնչակեանութիւն այլ եւս արմատախիլ պէտք է համարել ի «Իւ-Խօրք» եւ այլու ի Միացեալ Նահանգս Ամերիկայ»:

«Հնչակի» եւ իր գործիչներուն դէմ՝ պարբերական դարձած մի քանիներու այդ կարգի կեղտոտ յարձակումըք առիթ կուտան ինձ հետեւեալ հարցերը դնել յիշեալ պ. Նամակագրին եւ առ օրս անկէ:

1. Թերթական Հայաստանի եւ Թրքոն Ասիոյ մէջ (Թողունք արտասահմանները) կայ արդեօք կարեւոր նահանգ մը, բաղադր մը, չեմ՝ վարանիս ըսել նաեւ գիւղ մը, ուր «Հնչակի» անձնուէր գործիչներ մտած, գործած եւ զգալի արդիւնք բերած չըլլան:

2. Թերթական Հայաստանի եւ Թրքոն Ասիոյ մէջ կայ արդեօք կարեւոր կեդրոն մը, ուր ոչ-Հնչակեան կուսակցութիւն մը կամ կուսակցութիւնք գործիչներ խրկած, գործած եւ մանաւանդ իրենց գոյութիւնն ու գործունէութիւն արեւմու եւ նահատակութեամբ արձանագրած ըլլան:

3. Եթէ այդ տեսակ կա զմա կ եր պ ե ա ի, գործօն կուսակցութիւն եւ կամ մարմին մը կայ այժմ, եւ կամ «Հնչակէն» առաջ գոյութիւն ունէր, ուր են աւոր ծրագիրները, մասնաւոր օրգանները, տեղեկագիրները, կուռի դաշտին մէջ ստացած դափնիներն ու վիրաց սպիները. եւ եթէ «Հնչակ» անոր հետեւողները եւ կամ պատարասած փառքը «Իւրացուց», ինչո՞ւ ժամանակին բոլոր չեղաւ այդ «յափշտակութեան» դէմ:

4. Եթէ գործի դաշտին վրայ գործիչի անուն արժանի հակահնչակեան գործիչներ եւ կամ այլ կուսակցութիւններ կային, ինչո՞ւ թերթական կառավարութիւնը անոնց մասին անհանգստութեան նշաններ չը յայտնեց. ինչո՞ւ պաշտօնական եւ անպաշտօն կերպով չը հալածեց, չը բռնեց, չը կախեց զանոնք. միթէ աներեւոյթներ էին եւ կամ անպարտաւոր ծառեր, որոնց բար նետող մը իսկ չը գտնուիր:

5. Ինչհակառակը, ինչո՞ւ թերթական կառավարութիւնը Հնչակեան շարժմանց առջեւ իր հանգստութիւնը բուրդովին կորսնցուց, տագնապեցաւ, դեռտեցաւ, անոնց դէմ ահագին մարտ բացաւ իր պաշտօնեաներով, զօրքերով, մոլեռանդ թուրք եւ կատաղի բիւրա խուժանով, իր երկրին մասուլով, օտար երկրաց մասուլով, իր թերթացեալ պատրիարքով, ոչ սակաւաթիւ հայ վատերու խուժով, վերջապէս բանտով, աքսորով, տանջանքով, թոյնով, կախաղանով ու ջարդով:

6. Վաղով անոնց տածած ընկերվարական դադարներուն, պիտի խնդրեմք ձեզմէ, տէր խմբագիր, եւ ուրիշ բեղուն գրիչ ունեցողներէ որ, փոխան խմբեաներով եւ անտիղի յարձակումներով բաւականաբար, պատմականօրէն եւ գիտականօրէն պատճառաբանեալ կարգ մը լուրջ յօգուածներով՝ այդ դադարներուն «անկարեւորութիւնը եւ վնասակարութիւնը» ապացուցանէիք ի զգուշութիւն պարզամիտներուն եւ ի փրկարար առաջնորդութիւն հայ ազգին: Կարելի չէ՞ որ հակընկերվարական բռնաբարեկէք կամ հրատարակուին հայ լեզուով ի պատասխան «Հնչակի» ցարդ ի լոյս հանած աւելիքան երկոտասնեակ ընկերվարական հրատարակութեանց:

7. Ինչ՞ է այն հոգեբանական պատճառը որ բռնութեան լուծին սակ հեծող հայը, գիտնալով հանգերձ թէ արտասահմանի մէջ հրատարակուող մէկէ աւելի «ազատական» հայ թերթեր եւ կաղմակերպութեան յայտարարութիւններ իսկ կան եւ կային, թողլով այդ ամենը՝ փարեցաւ «Հնչակի» դրօշին եւ այդ դրօշի ներքեւ միայն ցոյց տուաւ «փշոտ ճանապարհէն» երթալու յօժարութիւն եւ մահուան վրայ բամազանօք նայելու բախտութիւն:

8. Եթէ իրօք «Հնչակեան քաղաքականութեամբ» ազգին տունը կը կործանէր, թող ըսեն թէ որքաւ բաղադրականութեամբ եւ գործունէութեամբ է որ այդ տան վերաշինութիւնը կըսկսի այժմ: Եթէ իրօք Հնչակեանք «կործանարար» ոյժ մ'էին՝ ինչո՞ւ թուրք կառավարութիւնը՝ փոխանակ հալածելու՝ չը բաջալերեց զանոնք, իր բռնագուն գործակիցք իր հայակործան քաղաքականութեան: Եթէ «Հնչակեանց բեղմնաւոր գործունէութեան առջեւ սուլթանը կատաղելու ու շատ մը չարիքներ հասցուցեր է հայի գլխին», ո՞վ է պատասխանատուն. ինչ կասէ Եւրօպայի դատաստանը: Եւ ինչ, միթէ կարգ մը ճամարտակներ կուզէին որ իրենք, կուռի դաշտէն բաղրովին իգուրս, Հայաստանի վերաշինութիւնը ծրագրէին, երազէին, որոտային, պոռոտային եւ Հայաստան ալ անգին ազատուէր առանց քիթ մը արիւններու... Ո՞վ հրաշքս: Վերջապէս, եթէ Հնչակեանք, հայկական դատի յաջողութիւնը ապահովելու եւ փութացնելու համար, խիստ աններող դատուեցան կարգ մը յայտնի մատնիչներու դէմ, ինչո՞ւ զանոնք «ոճրագործ» անուանել եւ ոչ՝ հերոս: Անկողմեակալ Գ.

Յօգուածներ, թղթակցութիւններ, տեղեկութիւններ եւ գրամ՝ ու մանդատ ուղարկել հետեւեալ հասցեով.—
M. Beniard — 22, Ormiston Road, Shepherd's Bush
London, W. [Angleterre]